

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Посохов С. І. Проблеми періодизації історії російських університетів XIX-початку XX ст. // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Харків: НМЦ “СД”, 2002. – Вип. 5. – С. 19 – 24.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ XIX–початку XX ст.

Історія російських університетів XIX–поч. XX ст. привертала увагу не одного покоління вчених. Вона знайшла відображення в різнобарв'ї праць: таких, що досліджують історію освіти, культури, окремих університетів (особливо це стосується ювілейних видань), історію суспільно-політичної думки та революційного руху студентства. Ці дослідження так або інакше ставили проблеми періодизації історії університетів. Хронологічний принцип побудови цих праць, як правило, уже вказував на періоди, які виділялися автором.

У дореволюційну добу широкого розповсюдження набула періодизація у відповідності з університетським статутами. Цьому є своє пояснення. Характерною рисою дореволюційної історіографії російських університетів була її публіцистична спрямованість. Нерідко авторами праць були видатні вчені (М. І. Пирогов та ін.). Їхні праці були засобом впливу на громадську думку та правлячі кола країни. Показово, що сплески такого роду публікацій відбулися на межі 70–80-х років XIX ст., коли уряд намагався урізати університетську автономію. У назвах праць В. І. Гер'є, С. О. Усова, В. І. Модестова, В. С. Іконнікова, М. Ф. Владимирського-Буданова нерідко зустрічається поняття «університетське питання» [1]. Сутність цього питання вбачилася в характері стосунків університетів із політичною владою та в системі організації управління університетами. У літературі цього часу панувало ліберальне трактування «університетського питання», у переважній більшості праць автори не приховували симпатії до університетської автономії. У книзі видатного російського публіциста, секретаря Юридичного товариства при Московському університеті Г. А. Джаншиєва «Из эпохи великих реформ», що була перевидана десять разів, між іншим, був і спеціальний нарис під назвою «Університетська автономія». Університетську реформу Г. А. Джаншиєв вбачав саме в утвердженні університетської автономії, однак відзначав, що статут 1863 року не повністю відповідав ліберальній програмі й став «плодом компромісу». За його думкою, студентські заворушення 1861 року негативно вплинули на підготовку статуту, посиливши значення «поліцейської точки зору» [2].

Близьку позицію займав Б. М. Чичерін. У своїй праці «Россия накануне XX в.» він різко засуджував статут 1884 року. За його словами,

університетська реформа настільки сильно вдарила по освіті, що від цього вона довго ще не зможе отямитися [3].

Спроби консервативно настроєних істориків С. В. Рождественського або С. С. Татищева показати позитивні риси кожного нового університетського статуту виглядали поодинокими [4].

На початку ХХ ст. ліберальне трактування університетського питання ще більше посилилося в працях В. А. Воробйова, П. Г. Виноградова, В. І. Вернадського, В. Є. Якушкіна, С. П. Ніконова [5]. Більшість із них у своїх поглядах були близькими до Г. А. Джаншиєва. Саме в цей час остаточно утвердився погляд на університетські статuti 1804 та 1863 рр. як на ліберальні, а на статuti 1835 та 1884 рр. — як на консервативні. Іноді це протиставлення навіть спеціально посилювалося. Такі особливості історіографії були помітними вже сучасникам. В. І. Вернадський звернув увагу на те, що ненависть до статуту 1884 року призвела до того, що його попередник — статут 1863 р. — постав у «надзвичайному сяйві та ідеалі» [6].

Підкреслимо, що така увага до статутів не випадкова. Їх вбачали «конституціями» університетів. Дослідники нібито не помічали того, що статут 1804 р. не виконувався в усій своїй повноті, або ж того, що суттєві зміни в університетах середини 40-х та наприкінці 50-х років ХІХ ст., що були протилежними за своєю сутністю, відбувалися під час дії одного статуту — 1835 року.

Ліберальні настрої суспільства концентрувалися в університетах та фокусувалися на університетах. Саме тому в центрі уваги опинялися статuti, й особливо ті їхні параграфи, які визначали порядок управління університетами та межі університетського самоврядування. Інших позицій статутів нібито й не існувало, ними майже зовсім не цікавилися.

Суттєві зміни в історіографії питання відбулися в радянську добу. Разом з тим, як у минуле відійшла автономія університетів, університетська демократія стала відноситися дослідниками до розряду «буржуазної». Акцент був зроблений на аналізі соціально-економічних факторів та ролі класової боротьби в розвитку університетів. Л. П. Лаптева, характеризуючи особливості радянської історіографії, відзначає, що література про студентський революційний рух та діяльність окремих революціонерів в університетах настільки багаточисельна, «що складається враження нібито студенти в університетах займалися не освітою, а революційним рухом, представники ж пануючих класів та урядові кола спрямовували всі свої зусилля на придушення студентського руху, суспільної думки, наукових установ і т. п.» [7]. Безумовно, періодизацію за статутами при цьому було відкинuto. Довгий час усі університетські статuti трактувалися як реакційні. Наприклад, В. І. Орлов, порівнюючи статuti 1863 та 1884 рр., не помічав різниці між ними, а в заміні виборності ректора на призначення міністром (за статутom

1884 р.) не вбачав ані принципової, ані практичної різниці [8]. Безумовно, у радянську епоху, окрім кон'юнктурних праць, виходили друком й ґрунтовні дослідження. Серед останніх — праці П. А. Зайончковського, Р. Г. Еймонтової, Г. І. Щетініної, які підняли вивчення університетського життя на новий щабель [9]. Однак й у цих працях головний акцент було зроблено на кризових явищах. Вважалося аксіомою, що наука та освіта перебували в перманентній кризі. Якщо ж мова заходила про видатних вчених та педагогів, то це приписувалося лише їхнім особистим заслугам. Відповідно до цих постулатів, в основу періодизації історії університетів було покладено «етапи визвольного руху», або ж етапи кризи суспільного ладу в Російській імперії. Тому нерідко в працях з історії університетів розділи саме так й називалися (наприклад, «Харківський університет в період розкладу кріпацтва й розвитку капіталістичних відносин (1805–1860 рр.)», «Університетське питання в період другої революційної ситуації») [10].

Важливо відзначити, що як у дореволюційній історіографії, так й у радянській, при побудові періодизації історії університетів ігнорувалася історія університетської науки та освіти. Університети виступали перш за все барометрами суспільних настроїв, осередками суспільно-політичної боротьби. Безумовно, у подібній постановці питання є сенс, однак ігнорування внутрішніх чинників та етапів розвитку університетської освіти та науки, на наш погляд, значно збіднювало дослідницький спектр, призводило до односторонності при висвітленні зазначеної теми.

Прагнення та реальні спроби відійти від пануючих у радянській історіографії підходів спостерігаються лише з кінця 80- на початку 90-х років ХХ століття. Спочатку в працях цього часу відроджується інтерес до проблем університетської автономії, зокрема, до університетських статутів, які розглядаються як головні правові документи, що визначали внутрішній устрій та порядок діяльності університетів [11]. Разом з цим, вже в монографії Р. Г. Еймонтової «Русские университеты на грани двух эпох» спостерігаємо прагнення осмислити зміни в характері викладання, в організації та напрямках наукової діяльності [12]. А. Є. Іванов у праці «Высшая школа в России в конце XIX–начале XX вв.» поставив завдання дати характеристику різноманітних типів вищих навчальних закладів, які існували в Росії до 1917 року [13]. Безумовно, у центрі цього дослідження знаходилися університети, але важливо, що вони показуються на фоні інших навчальних закладів. Праця А. Є. Іванова чи не одна з перших, де було поставлено такі питання як фінансування університетів, система підготовки професорсько-викладацького складу, фахова структура спеціалістів вищої кваліфікації. Важливо відзначити, що автор намагався виважено підійти до аналізу ролі вищої школи в системі самодержавного ладу, зокрема, з'я-

сувати, якою мірою вона укріплювала існуючий режим, а якою, навпаки, сприяла визріванню умов, що його руйнували. А. Є. Іванов робить висновок, що вища школа Російської імперії, незважаючи на велику кількість проблем, що стояли перед нею наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст., перебувала на підйомі.

У 1994 р. вийшла ще одна книга А. Є. Іванова «Ученые степени в Российской империи XVIII в.—1917 г.» [14]. Багато в цьому ж напрямку було зроблено трохи раніше Г. Г. Кричевським [15]. Ці праці дозволили дещо інакше подивитися не лише на розвиток науки в Російській імперії, але й на періодизацію історії російських університетів. Наприклад, з'ясувалося, що університетський статут 1884 р., який довгий час характеризувався як однозначно консервативний, що згортав усі ліберальні надбання статуту 1863 р., жодним чином не торкнувся системи атестації кадрів, тобто однієї з основ наукової роботи в університетах.

Такий висновок дозволив під іншим кутом зору подивитися й на розвиток університетської освіти. І. В. Чесноков звернув увагу на поступове упорядкування навчального процесу, що відбувалося з прийняттям кожного нового статуту, у тому числі й статуту 1884 р. [16]. Автор оцінює останній статут як більш високий щабель організації навчально-виховного процесу при всьому його консерватизмі в площині університетського самоврядування.

Таким чином, історіографія історії російських університетів є вельми показовою для ілюстрації зв'язку загальних рис розвитку історичної науки та тих схем періодизації, що були пануючими. Так, дореволюційна історіографія з її публіцистичністю та формально-юридичним підходом зосередила головну увагу на університетських статутах. Результатом став відповідний поділ історії російських університетів. У радянську добу на визначення критеріїв періодизації впливав класовий підхід. В історіографії російських університетів це виявилось в прагненні обов'язково вписати історію університетів у відповідні етапи суспільно-політичного руху. У пострадянські часи спостерігається поступове утвердження комплексного підходу щодо побудови періодизації історії університетів з урахуванням кількох чинників. Зокрема, відбувається усвідомлення дослідниками необхідності врахування особливостей розвитку науки та освіти. Важливою ознакою часу стали спроби визначити місце та роль університетів у освітній системі Російської імперії в другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. Звичайно, зазначена комплексність ускладнює побудову періодизації. Не дивно, що нової схеми, яка б була відповідно аргументованою, дослідники поки що не запропонували. Але на сьогодні зрозуміло принаймні те, що за умови використання комплексного підходу межі етапів історії розвитку російських університетів не можуть бути хронологічно чіткими.

Література

1. Герье В. И. Университетский вопрос // Вестник Европы. — 1873. — № 4; Усов С. А. Рачители университетского устава // Вестник Европы. — 1873. — № 3; Иконников В. С. Русские университеты в связи с хором общественного образования // Вестник Европы. — 1876. — № 9–11; Модестов В. И. Университетский вопрос // Наблюдатель. — 1882. — № 2; Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие Императорского Университета Св. Владимира. — К., 1884.
2. Джанишиев Г. А. Из эпохи великих реформ: Исторические справки: 4-е изд. — М., 1893. — С. 229–286.
3. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. — М., 1896. — Ч. 2. — С. 338.
4. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. — СПб., 1902; Татищев С. С. Император Александр II: Его жизнь и царствование. — СПб., 1903. — Т. 1.
5. Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы. — М., 1901; Якушкин В. Е. Из истории русских университетов в XIX в. // Вестник воспитания. — 1901. — № 7; Никонов С. П. Университетские реформы в России // Вестник права. — 1901. — № 9; Виноградов П. Г. Учебное дело в наших университетах // Вестник Европы. — 1901. — № 110; Воробьев В. А. К истории наших университетских уставов // Русская мысль. — 1905. — № 12.
6. Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы. — М., 1901. — С. 1.
7. Лантева Л. П. История российских университетов XVIII–начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985–1999 годы) // Российские университеты в XVIII–XX веках. — Воронеж, 2000. — С. 3.
8. Орлов В. Параграфы и правила (Высшая школа в царской России) // Советское студенчество. — 1937. — № 8. — С. 20.
9. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. — М., 1964; Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976; Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. — М., 1985.
10. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. — Харьков, 1955; Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976.
11. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX века. — М., 1993; Сиверцева Л. Н. Становление и развитие высшей школы Российской империи. — М., 1995; Ла-

хович Е.С., Ревушкин А.С. Университета в истории и культуре дореволюционной России. — Томск, 1998 та ін.

12. *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. — М., 1985.
13. *Иванов А. Е.* Высшая школа России в конце XIX—начале XX века. — М., 1991.
14. *Иванов А. Е.* Ученые степени в Российской империи. XVIII—1917 г. — М., 1994.
15. *Кричевский Г. Г.* Ученые степени в университетах дореволюционной России // История СССР. — 1985. — № 2.
16. *Чесноков И. В.* К вопросу о влиянии устава 1884 года на университетское историческое образование в России // Российские университеты в XVIII—XX веках. — Воронеж, 1999. — Вып. 4. — С. 67–68.